

60-90-х років в Україні. Вінниця : «Едельвейс і К», 2008. 152с.

4. Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. За ред. В. Дончика. Київ : Либідь, 1998. Кн. 2 : Друга половина ХХ століття. 456 с.

5. Констанкевич І. Українська проза першої половини ХХ століття : автобіографічний дискурс : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 420 с.

6. Новиченко Л. Вічно новий реалізм : монографія. Київ, 1982. 280 с.

7. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ, 1997; 2-е вид, 1999. 446 с.

8. Подільські Божичі : посібник-хрестоматія із вивчення подільської поезії останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. / Наукові статті, коментарі та укладання І. Зелененької. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 332 с.

9. Стельмах М. Вибрані твори. Київ : Акцент плюс, 2005-2010. 500 с.

10. Хоменко Б., Циганюк В. Подільськими стежками Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2004. 147 с.

11. Штонь Г. Романи Михайла Стельмаха. /АН УРСР. Ін-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 1985. 270 с.

12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Мюнхен, 1993. 113 с.

Зелененька Ірина Алімівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Оксана Пойда

АРХЕТИП ЗЕМЛІ У ХУДОЖНЬОМУ СВІТОБАЧЕННІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «ЧОТИРИ БРОДИ»)

Ментальне сприйняття Михайлом Стельмахом традиційних цінностей української нації знайшло своє органічне втілення у його творчому доробку. Успадкувавши від матері безмежну закоханість у святу землю, любов до хліборобської праці, письменник сприймає образ матері і образ землі, як повноцінні скарби, винесені з дитинства. *«...Як свята, очікувала садіння, косовиці, жнив; вона любила, щоб снопи були гарними, як діти, а полукипки, наче парубки – плече в плече. І дуже любила в жнива після праці лягати на воза і дивитись на зорі...»* [8, с. 8].

Для М. Стельмаха, який шляхом самоосвіти та постійних пошуків відповіді на найскладніші питання часу сформувався цільною особистістю, честь, гідність, патріотизм стали невід'ємною складовою його внутрішнього світу. Письменник зумів підняти до усвідомлення національних рис українців – нащадків тих хліборобів, що, засіваючи ниву, опоектизували її в обрядових піснях і діях, вишивали символи землі на рушниках, писали на писанках, відтворювали на гончарних виробках тощо.

Поетизація усього, що оточує працюючу людину, – це одна з найхарактерніших рис індивідуального стилю нашого знаменитого земляка. У цьому є визначальна своєрідність Стельмахової ментальності, засади якої висвітлюють внутрішній світ людини з позицій, традиційних національному світобаченню. У зв'язку з цим у автора виникає природна потреба досягнути духовний мікрокосм українця, який тісно пов'язаний із землею – сакральною субстанцією, пошанованою людом, що молився і поклонявся їй.

Загалом дослідження творчості Михайла Стельмаха можемо простежити у працях В. Борщевського,

М. Домницького, О. Килимника, І. Семенчука, Г. Штоня та ін. Майже всі вони зосереджені на прозовій спадщині письменника. Більшість із цих досліджень здійснено в II половині ХХ ст. Сучасне прочитання творчої спадщини митця простежуємо в дослідженнях С. Єрмоленко, Н. Колошук, Л. Кравець, Л. Сивак, Г. Токмань, О. Харлан, Н. Романишин, матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 105 річниці від дня його народження «Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання» [4] та ін. У контекстах цих досліджень так чи інакше простежується проблема землі.

Мета статті – дослідити місце архетипу землі у художньому світопросторі Михайла Стельмаха, зокрема у романі «Чотири броди».

Архетипи, за К.Г. Юнгом, представляють ту частину психічного змісту, яка ще не зазнала свідомого опрацювання і є ще тільки безпосередньою психічною даністю [5, с. 93-94].

Відколи існує людство, стільки існує проблема ставлення до землі і осмислення її цінності крізь різні виміри. У світовій мистецькій скарбниці є безліч творів, присвячених одній із найбільших цінностей людства. Лише в українській літературі можна простежити таку еволюцію образу землі: праматір – «сімейний культ» – економічна незалежність – політичний гарант.

Опираючись на академічні дефініції поняття «земля», насамперед варто досягнути землю Михайла Стельмаха як своєрідний культ, символ, архетип. «Глумачний словник» за редакцією В. Бусела, подає 9 визначень, які розкривають значення цього слова:

- Суша (на відміну від водного простору).
- Розсипчаста темно-бура речовина, що входить до складу кори нашої планети.
- (З великої літери) Третя від Сонця планета Сонячної системи, на якій ми живемо.
- Територія з угіддями, що перебувають у чиємунебудь володінні, користуванні.

- Країна, держава.
- Ґрунт, який обробляється для вирощування рослин.
- Земляна поверхня, площа, по якій ходять.
- Земля пухом – вираз доброї пам'яті про померлого.
- Місце життя й діяльності людей [1, с. 354].

Достатньо для нашого дослідження розглянути і порівняти декілька цих тлумачень, оскільки вони дадуть можливість окреслити ті значення слова «земля», які сформували характери героїв М. Стельмаха.

На думку С. Єрмоленко, «Слово «земля» – компонент багатьох усталених висловів, зафіксованих у текстах М. Стельмаха, напр.: іти на край землі; піти за тридев'ять земель; провалитися, мов крізь землю; земля йому пухом; така біда, що хоч живим у землю лізь; ходити коло землі тощо. Крім таких загальномовних фразеологізмів, джерелом яких є розмовний стиль, письменник переносить читача у світ поетичних дум про землю. Це висловлювання про багату й бідну, далеку й рідну, святую і грішную землю» [2, с. 7].

Визначальність землі у творчості письменника розкривається через типові образи селян. «Художнє мислення письменника елементарне: воно будується на основі опозицій: добро і зло, світло і темрява, свій і чужий, колективне та індивідуальне тощо. Ці опозиції виділяють селянський простір як ціннісний, своєрідну основу всесвіту» [7, с. 44]. Так, уява Данила Бондаренка поетизує найдрібнішу квітку, що породила земля: *«обабіч сиве жито й червона пшениця шепочуть свою коліскову. І вся земля, росяніючи, тепер здається коліскою, коліскою життя, надій. ...Данило має в душі велику віру, а в очах оте, що одні звуть наївністю, другі – поезією. Та, зрештою, хіба оце похилене жито, оця червона пшениця, оце чорноките просо не поезія? Не тільки той поет, що засіває віршами папір, але й той, що має в душі радість й тривогу хліба, радість й тривогу людини»* [9, с. 75]. Багатий внутрішній світ героя вповні розкривається через його ставлення до землі, яка є не

лише годувальницею, а й сама прекрасна у будь-якому вимірі.

Данило любить працю біля землі і мріє стати агрономом. *«Я ж дитя чорної землі: її тривоги – мої тривоги»*, каже він Максиму Петровичу. [9, с. 88]. Однак юнака беруть сумніви, чи зможе він. Бо ж земля тепер не зовсім добре родить. Зауважмо, що мова йде про колгоспні часи, коли землю насильно відібрали у селян і силою загнали їх у колгоспи. Пишучи роман у радянські часи, М. Стельмах міг лише натяками, між рядками означити цю проблему. Так, Данило говорить про низькі врожаї пшениці по Україні: *«Це коло бідності, коло відсталості. З 1913 року врожайність пшениці зростає тільки на якихось два пуди. Розумієте – на два! Ви самі бачите, як треба допомагати землі, щоб і вона допомагала нам»* [9, с. 82]. Для нього праця на землі і сама земля є засобом ствердження себе як особистості, утвердженням порядності, честі й гідності.

Своєрідним є ставлення до цієї сакральної субстанції і Максима Петровича – завідувача школи сільської молоді, який сприймає землю як праматір усього живого. *«Минувши огорожу саду, вони зупинилися перед своєрідним пейзажем: попереду земля в могутньому подиху викруглилась горбами, що біля обрїю підбивалися під синій круг лісів. – Отут мені вчувається первородне материнство землі, – сказав Максим Петрович. Очі його, вдивляючись у далечинь, поглибшали і взялися доброю імлою»* [9, с. 81].

У його філософському сприйнятті клопотів біля годувальниці-матері вчувається ідея Григорія Сковороди про сродну працю. Він стверджує, що для землі важливо, щоб її, *«як душу, любили, їй дуже потрібна наша любов, а не розбій»* [9, с. 88]. Тому для нього неприйнятні усілякі заїди, для яких земля не має цінності, які ладні витиснути з неї останні соки, аби лише відзвітувати про високі врожаї перед владою. *«І земля-годувальниця родила, що могла: то зерно, то сукровицю свою. Чиновникам од землі й тепер байдуже до копіткої роботи біля неї, їм би скоріше*

вичавити соки з родючості, виконати план сьогодні, не заглядаючи, що нас чекає завтра» [9, с. 90].

Хліб і земля – це нерозривні поняття, які складають суть селянського буття. У своїй святості вони живі, бо дають надію на життя і майбутнє. «Найчастотніше у текстах М. Стельмаха те із загальнономовних значень слова «земля», яке реалізоване в конкретному слововживанні із значенням «грунт», «земельна ділянка». І це закономірно: адже йдеться у творах про землю як власність, що забезпечує добробут селянської родини» [2, с. 7].

Праця приносить радість героям роману тому, що саме за цю землю колись боролись їхні предки. *«І чи болить кому, окрім нього, серце за тим сіячем, що розсіявся на далекій Золотій Липі та й проріс травною чи казковим євшан-зіллям, щоб ми довіку мали безмір любові до рідної землі» [9, с. 87].*

Образ землі – це той архетип підсвідомого, що визначав і досі в значній мірі визначає особливості української ментальності й поведінку української людини. Земля – годувальниця, земля – жива, земля – свята. Такою вона є в усній народній творчості, а згодом постає у «Слові о полку Ігоревім», творчості Т. Шевченка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської та багатьох інших українських представників красного письменства, зокрема й М. Стельмаха. Усім своїм єством його герої пов'язані із землею: *«Послухай старшого роками. Роздати зерно – не така вже й велика мудрість, аби воно тільки буде...Мудріше – виростити хліб. Ти вмієш ходити біля землі?» [9, с. 114], – каже Данилові секретар Мусульбас. Цей зв'язок настільки сильний (як у легендарного Антея з його матір'ю – богинею землі Геєю), що навіть жартома Данило не хоче втратити землю під ногами: *«Друзі обнялися, міцніший Василь легко підняв Данила вгору. – Василю, не відривай мене від землі. На це інші знайдуться» [9, с. 118]. Для нього земля своя, рідна, він боїться бути вирваним з неї, *«мов стеблина з лану, що тільки-тільки почав красуватися» [9, с. 266].***

Сили од землі набирається і Стах, який *«горілиць ліг на землю, головою в шапку чебрецю. Цілюще зілля пощипувало йому потилицю, обдавало густими духмяними хвилями. Білою хмарою, сонячним променем і переливом іволги стікав тут час, і добрий спокій входив у кожну кровинку чоловіка»* [9, с. 139].

Гордість проймає Данила у час переджнив'я, коли він бачить результати мудрої людської праці біля землі всупереч недолугим розпорядженням керівництва: *«Благословенна ця тиша дозрівання землі, дозрівання надій хлібороба»* [9, с. 147].

Про те, наскільки глибокий симбіоз між українським селянином і землею-годувальницею, свідчить готовність молодого агронома іти на конфлікт із керівництвом. Опираючись невігласам, які вимагали дотримуватись графіка посівної, юнак слідує за багатовіковим досвідом предків. І тепер нива йому віддячила сторицею. *«Це та пора, коли в серці селянина сходяться радощі й тривоги хліба, а між ними снуються й снуються древні, певно, ще з язичницького віку прихоплені хліборобські жалі. Жаль було сивого й золотого колоса, що нагойдався, нашелестівся, наспівався за літечко в полі і вже завтра, зітхаючи, впаде на землю, поїде до добрих людей, ляже теплим хлібом на столі»* [9, с. 140].

Відчуваючи себе частиною природи, Бондаренко розділяє людей на «свій» і «чужий», мірилом цього поділу для нього є їхнє ставлення до землі, бо вважає, що це і є той надвимір, який вирізняє справжню людину. Так, Ступач для нього «чужий», бо він «своє честолюбство не нахилить до землі» [9, с. 141], а за його недолугі розпорядження має розплачуватися хлібороб і земля. Подібним до нього є Семен Магазаник, якого звали по-вуличному «Чорт із свічечкою», в розумінні якого земля – наймичка. А от уже при першій зустрічі з Мирославою Данило дає їй оцінку як «своїй»: *«Мирослава кинула очима на невидимі ще поля і гарно посміхнулася їм. «Славна. Землю, певне, любить. А коси пахнуть матіолою, зіллячком смутку»* [9, с. 153].

М. Стельмах, створюючи образ антигероя, бачить його людиною-покручем, яка втратила ту надважливу ментальну рису, яка була властива його предкам, – живий зв'язок із рідною нивою. Магазаник, мріючи про багатство, заявляє своєму батькові: *«Бідність ніколи не розуміє багатства. А хіба ж я не доскочив би його при іншій владі, яка шанує карбованець і зиск? Хіба мені личить господарювати на лічених десятинках, коли й я сотням дав би раду? У мене земля не вилежувалась би облогами, а робила, як наймичка»* [9, с. 23]. Для нього земля лише шлях до збагачення, а не невід'ємна частка всього його життя. Маючи за плечима багато зла, він уже не може жити за заповітами матері, щоб *«триматися тільки землі і жита, бо без хліба ми нічого не варти»* [9, с. 24]. Недаремно він із сумом згадує слова Калитки, якого колись грав на сцені: *«Ох, земелько, свята земелько, – божжа ти дочечко! Як радісно тебе зрібати до купи, в одні руки. Приобрітав би тебе без ліку!..»* [9, с. 172]. Його старий батько, який пройшов багато митарств у своєму житті, мовчки прогнозує його невтішне майбутнє: *«Волюцюгою і втікачем будеш на землі»* [9, с. 28].

Роздуми Данила про призначення людини – один із ключових моментів, що допомагають зрозуміти його духовний світ: мрії, бажання, сподівання, розуміння щастя, сенсу людського життя. Найбільші цінності для юнака – земля та людина. Тому у внутрішньому монолозі признається собі в найсокровеннішому, що хоче так жити, аби *«землю по-справжньому збагнути та не зобидити даремно людини»* [9, с. 147]. Він мріє, щоб *«виріс новий господар землі – щедра в діяннях, у красі і душевності людина»* [9, с. 183], *«щоб на землі хліб ріс без людських сліз. Поглянь на моє поле, то й побачиш мою душу»* [9, с. 264]. Проходячи найскладніші випробування і переслідування, Данило не ламається, він, як і раніше, мріє про те, що буде орати, сіяти, вивчати мудрість землі, ростити врожай, людяність та любов.

Моральні основи буття людей від землі – це земля, праця й радість від неї, оскільки їхнє серце тішать

результати нелегкої роботи. Священне ставлення до нивигодувальниці, яке передалось йому у спадок від предків, для Данила Бондаренка у всьому. Цього поклоніння землі не може зрозуміти бездуховний Ступач, який не викоханий на культурних цінностях дідів-прадідів:

« – Тепер уродило, люди гарно обжинаються, то я повертаюся до житечка, до пшениці, до землі, бо землю сам Бог орав.

– Це ж де ти бачив Бога за плугом? – глумливо спитав Ступач.

– Не бачив, а чув у піснях.

– Корчувати ці пісні, цей архаїзм і етнографізм треба! Корчувати!

– Чого ж корчувати, коли там і про врожай так співається, як колись нам уродить земля: з колосочка буде жмілька, а з снопики – мірка. І в давнину, видать, про агротехніку думали» [9, с. 187].

Окремо слід окреслити філософське осмислення М. Стельмахом двох архетипів – землі і смерті. Письменник, ототожнюючи селянина із працею біля землі, роздумує про важкий труд, що висотує останні сили у зарання постарілих і згорблених трудівників: *«О наші передчасно посивілі матері, із сапкою в руках, із серпом на плечі та болючою в очах югою. Ви не проходили гімназій, ні вищих, ні нижчих шкіл. Вашою єдиною школою і книгою була книга землі, зерно у землі, сонце над землею, і діти біля персів, і діти біля ніг» [9, с. 2].* І навіть про смерть матері Данила автор пише як про втрату *«на землі ... ще однієї жниці, а на небі зажеврила ще одна зірка. І вже ніхто не почує її земного голосу» [9, с. 3].*

Вражає сцена, коли старий Корній, відчуваючи свій останній час, *«випростався, рукою, наче землю, поблагословив онуків: – Ростіть, діти, здорові, ростіть гарні, ростіть красиві й добрі» [9, с. 257].* Цей епізод дуже знаковий у творі, насамперед тим, що тут окреслено дві найбільші цінності українців – земля і рід, а також варто

звернути увагу на ті людські риси, які ніби закладає в майбуття своїм благословенням патріарх родини.

Оплакуючи перехід людини-хлібороба в інший світ (пішов у землю), митець бачить його в остаточному єднанні з рідною землею, яка приймає на вічний спочинок: *«О руки наших батьків! Чого ви одлітаєте, мов голуби, і передчасно стаєте землею, травицею та росою?»* [9, с. 89].

У М. Стельмаха «земля... традиційно постає як семантичний поліконденсат, у якому всі значення злиті. Це одночасно й Батьківщина, і планета, і природа, і ґрунт. Антропоморфний образ землі, а також інших природних об'єктів реалізовано за допомогою дієслів чи віддієслівних іменників відповідної семантики... В антропоморфних метафорах проступають народний анімізм, язичницька ритуальність, антична мудра наївність, народнопоетична містика. Люди, намагаючись пізнати світ та забезпечити своє існування в ньому, аналогізували різноманітні прояви природи із власним життям, несвідомо переносили на предмети і явища доквілля свої відчуття, одухотворювали весь навколишній світ» [3, с. 29].

Метафоризуючи землю, М. Стельмах наділяє її людськими рисами. Вона – рахманна, плаче восени, стишуючись під холодною ковдрою, прокидається навесні, дихає на повні груди влітку, радіє людям і сумує обезлюдніла, розділяє з людьми веселощі й печалі, тяжко мовчить, може підстелити м'яку траву добрій людині, а злу – перечепити грудям. Будучи ментальним мірилом добра і зла, земля й віддячує добром на добро. Важливим компонентом архетипу землі є збереження у її довговічній пам'яті всього, що вона пережила за довгі тисячоліття існування, скільки випила сліз і крові, не раз руйнована, обгоріла, брата в полон і калічена ордами завойовників в минулому і в сьогоденні.

У тексті роману «Чотири броди» лише слово «земля» згадується 343 рази, а його синоніми «поле» та «нива» – більше 50.

Таким чином, осмислення архетипу землі М. Стельмахом дає можливість зробити висновки, що письменник творить ментальні образи українців ХХ століття, які в нових реаліях більшовицької та фашистської окупацій, переслідувані, залишаються залюбленими в рідну матір-годувальницю. Ці герої символізують собою незнищенність українського народу, готового відстоювати право на повноцінне життя своєї землі – родити хліб, квітчатись зелом, радіти сонцю, з любов'ю ростити людських дітей, дихати на повні груди. Можна з впевненістю твердити, що у ставленні до традиційних національних цінностей герої М. Стельмаха мають багато спільного із героями класичних творів української літератури, однак є й те, що вирізняє їх новаторськими рисами. «Чотири броди» – роман, сповнений філософських роздумів, лірико-романтична дума-епопея про важкі й щасливі шляхи українського села, які пролягли через чотири броди людського життя» [7, с. 156].

По-сучасному осмислюючи роман «Чотири броди», приходимо до висновку, що письменник зумів провести незримі лінії зв'язку між усіма поколіннями українців, яких ментально єднає, насамперед, земля. Саме вона дає надію на добре життя, годує, супроводжує людину у всіх її миттєвостях і приймає на останній спочинок. М. Стельмах звеличує своїх героїв від землі, утверджує їхню нерозривну духовну й фізичну єдність із матір'ю-годувальницею, творить новий тип етнічного українця.

Література:

1. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
2. Єрмоленко С. Дума про землю, розмова з землею у мовомисленні М. Стельмаха // Культура слова. №76'. 2012. С. 6–14. URL : <https://cutt.ly/9Jg0S8a> (Дата звернення : 30.05.2022).

3. Кравець Л. Архетипні метафори в мовотворчості Михайла Стельмаха // Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 105-річчю від дня народж. письменника / гол. ред. О.М. Куцевол [та ін.]. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 287 с.

4. Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 105-річчю від дня народж. письменника / гол. ред. О.М. Куцевол [та ін.]. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 287 с.

5. Юнг К. Г. Про архетипи колективного несвідомого / К.Г. Юнг // Архетип і символ. Київ : Вид-во «Астролябія», 2013. С. 92–128.

6. Семенчук І. Михайло Стельмах : нарис творчості. Київ : Дніпро, 1982. 230 с.

7. Сивак Л. Міфопоетичний світ українського селянства в романі Михайла Стельмаха «Кров людська – не водиця» та однойменній п'єсі : до проблеми історизму // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія, 2014, № 13. С. 43–47.

8. Стельмах М. Гуси-лебеді летять. Повість. URL : <https://cutt.ly/7Jg2d6c> (Дата звернення : 30.05.2022).

9. Стельмах М. Чотири броди. Роман. URL : <https://cutt.ly/YJg0Jld> (Дата звернення : 30.05.2022).